

Мустафакулов Шерзод Игамбердиевич – Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси Малака ошириш факультети декани, и.ф.н., доцент.

Қисқача аннотация. Ушбу мақолада ҳудуд салоҳияти тушунчаси ва унинг талқини бўйича мулоҳазалар ўрин олган. Ушбу соҳада тадқиқотлар олиб борган олимларнинг қарашлари қиёсий ўрганилган ва муаллифнинг шахсий қарашлари баён этилган. Шунингдек, ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини интеграл баҳолаш усулларига тўхталгани ҳолда, унинг ижобий ва салбий томонлари таҳлил этилган.

Шу билан бирга, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тизими бозор инфратузилмаси билан боғлаган ҳолда тушунтирилган. Олимларнинг қарашларига муаллифлик нуқтаи назари билан жузъий баҳолар берилган. Чунончи ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашга вазифаларнинг мазмун-моҳияти келтирилган.

Таянч сўзлар. Ҳудуд салоҳияти. Ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти. Ижтимоий нафлик. Комплекс ёки интеграл баҳолаш. Ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини интеграл баҳолаш. Ҳудудларнинг қутбли ривожланиши. Ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқариш фазалари. Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тизими. Ҳудуднинг бозор инфратузилмаси. Юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар.

Краткая аннотация. В статье имеет место рассуждения о понятии регионального потенциала и его интерпретации. Проведено сравнительное изучение различных взглядов учёных и изложены личные взгляды автора по данной теме. Кроме того, наряду с изучением методов интегральной оценки социально-экономического потенциала территорий, проведён анализ их позитивных и негативных сторон.

Вместе с тем, объяснена связь социально-экономической системы территории и рыночной инфраструктуры. Приведены субъективные оценки автора на взгляды учёных. Так, приведены характер и содержание задач, направленных на социально-экономическое развитие территорий.

Ключевые слова. Потенциал региона. Экономический потенциал региона. Социальная полезность. Комплексная или интегральная оценка. Интегральная оценка экономического потенциала региона. Полярное развитие регионов. Фазы производства и воспроизводства. Социально-экономическая система региона. Рыночная инфраструктура региона. Товары с высокой добавленной стоимостью.

Short abstract. The article discusses the concept of regional capacity and its interpretation. In addition, it provides comparative study of different scientific view and author's personal views on the subject. Along with the study of methods of integrated assessment of the socio-economic potential of regions, there had been conducted an analysis of their positive and negative sides.

At the same time, it explains the relationship of socio-economic system of the territory and market infrastructure. The article provides subjective assessments of the author on scientists' views. Thus, it provides an insight into the nature and content of tasks aimed at socio-economic development of territories.

Keywords. Regional capacity. The economic capacity of the region. Social utility. Complex and integrated assessment. Integrated assessment of the economic capacity of the region. Polar development of regions. The phases of production and reproduction. Socio-economic system of the region. Market infrastructure in the region. Products with high benefit.

Худудларнинг салоҳиятини аниқлашнинг услубий жиҳатлари

Умум қабул қилинган нуқтаи назарга кўра, худуднинг иқтисодий салоҳияти ва унинг имкониятлари у ерда мавжуд бўлган барча мажмуавий ресурслардан самарали фойдаланиш орқали ҳаётий зарур бўлган неъматларни ишлаб чиқариш билан белгиланади¹. Шундай экан худуднинг иқтисодий салоҳияти у ерда мавжуд бўлган тизимий элементлар, яъни ишлаб чиқариш фондлари, меҳнат ресурслари назарда тутилади ва иқтисодий салоҳият эса маъурий-иқтисодий худуднинг иқтисодий (бозорли) имкониятини юзага келтиради. Бу ерда худуд неокласик назарияга кўра стационар мувозанатни таъминлашга хизмат қиладиган буғун сифатида бўлиб, иқтисодий салоҳиятнинг ривожланишини эса ишлаб чиқариш омиллари (ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик қобилияти) таъминлайди².

Худуд салоҳияти тушунчаси шунинг билан бирга, худуднинг таркибий элементларини юзага келтирувчи салоҳиятлар тизимидан иборат. У ялпи иқтисодий салоҳият дея эътироф этиладиган: табиий-ашёвий, моддий, илмий-техникавий, институционал ва инсоний салоҳиятларнинг йиғидисидан ташкил топади³.

Ушбу фикрларни мулоҳаза қилган ҳолда таъкидлаш лозимки, бу ерда асосий эътибор ялпи иқтисодий салоҳиятни худуднинг мажмуавий ривожланишини ҳамда худуднинг иқтисодий мувозанатлилигини таъминлашга хизмат қиладиган миқдорий ва сифат жиҳатдан бир бутун тизим сифатида қараш лозимлигига қаратилмоқда.

Айрим иқтисодчи олимлар салоҳиятнинг табақаллашган характерга эга эканлигини ва иқтисодий тизим сифатида қараш лозимлигини таъкидлаш асносида иқтисодий тизим салоҳиятини бешта турли хил қарашлар орқали ўрганиш лозимлигини баён этадилар⁴:

1. Иқтисодий тизимнинг ишлаб чиқариш имконияти. Бунда ишлаб чиқаришда иштирок этадиган иқтисодий ресурслар, яъни меҳнат ва моддий ресурсларнинг турли хилдаги нисбатларини назарда тутувчи Кобба-Дуглас функциясига эътибор қаратилади. Ушбу қараш орқали худуднинг иқтисодий салоҳиятига мавжуд ресурслардан максимал фойдаланган ҳолда, ишлаб чиқариш ва яратиш мумкин бўлган товар ва бойликларнинг ялпи қийматига баҳо берилади. Иқтисодий салоҳиятнинг натижасига келадиган бўлсак, сарф қилинган барча моддий, меҳнат ресурсларининг умумий қиймати ва ҳосил бўлган бойлик ўртасидаги самарадорлик кўрсаткичига қараб баҳо берилади.

2. Маълум бир аниқ мақсадли товар ва хизматларга (бойликка) эришиш учун сарфланган ресурслар ёки ишлаб чиқариш функцияси. Бу ҳам миқдорий кўрсаткич бўлиб, бунда аниқ бир қийматга эга бўлган моддий бойликни ишлаб

¹ Акерман Е.Н., Михальчук А.А., Трифанов А.Ю. Типология регионов как инструмент организации регионального развития // Вестник Том. гос. ун-а. Экономика. № 331. С. 126-131.

² Шлычков В.В. Экономические механизмы управления ресурсным потенциалом // Вестник экономики, права и социологии. № 2. 2007.

³ Балацкий О.Ф. Теоретические проблемы оценки экономического потенциала региона, компании, предприятия // Вестник Сумского гос. Ун-та. Экономика. 2004. № 9 (68). С. 84-95.

⁴ Бияков О.А. Теория экономического пространства: методологический и региональные аспекты. – Томск. Изд-во Том. Гос. Ун-та, 2004. – 152 с.

чиқариш ва уни яратиш учун сарфланиши кутилаётган ишлаб чиқариш ресурсларини турли комбинацияларда фойдаланган ҳолда, ресурсларнинг миқдори ва сарфини минималлаштиришга қаратилади. Яъни, ишлаб чиқариш ресурсларидан шундай нисбатда фойдаланиш лозимки, натижада яратилиши кутилаётган товар хизматларнинг ҳажми максимал қийматни ташкил этиши назарда тутилади.

3. Хўжалик фаолиятида ижтимоий нафлик пулнинг эквиваленти сифатида баҳоланиши (иқтисодий фаолиятни объектив баҳолашда риск юзага чиқади).

4. Хўжалик тизимининг фаолият юритиши натижасида олинадиган ялпи ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муҳим натижалар (уларнинг аҳамиятлилик даражасини ва ўзаро боғлиқ бўлган муносабатларни аниқлашда риск юзага чиқади).

5. Комплекс ёки интеграл баҳолаш, алоҳида олинган тармоқларнинг ўсишини эластик баҳолаш, ҳудуднинг ялпи ресурс салоҳияти, жон бошига тўғри келадиган ялпи маҳсулот, ҳудуднинг инвестицион жозибадорлиги ва бошқа ўзаро боғлиқ бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар.

Шуни қайд этиш жоизки, ҳудудларнинг маъмурий-иқтисодий бошқаруви сиёсатини юритишда иқтисодий салоҳият оқибат сифатида қаралади ва ундан самарали фойдаланиш билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи аниқланади. Шунинг учун ҳам ҳудудларни бошқаришда иқтисодий салоҳиятни тўғри баҳолаш ва ундан дастак сифатида иқтисодий сиёсатни тўғри олиб бориш муҳимдир.

Ушбу ички имкониятларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб, давлат томонидан ҳудудларни комплекс ривожлантириш ва у ерда истиқомат қилаётган аҳолининг фаровонлигини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий дастурлар амалга оширилиб келинади. Бизнинг фикримизча, айнан, эндоген омиллар ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини таъминлашда муҳим ҳисобланади, аммо шу билан бирга, ҳудуднинг геоиқтисодий жойлашувини ҳам эсдан чиқармаслик ва уни инобатга олиш лозим ҳисобланади.

Ҳудуд ва унинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган турли қарашлар. Охирги ўн йилда олимлар томонидан ҳудуднинг ривожланишини жой ёки маконнинг шарт-шароитидан келиб чиқиб, “ҳудуднинг мекансал (фазовий) салоҳияти” деб тадқиқотлар олиб борилмоқда. В.П.Ефимовнинг таъкидлашича, “..агарда ҳудуднинг ривожланиши шу ерда мавжуд бўлган ресурсларни мекансал-ҳудудий ва тармоқлараро интеграция асосида тақсимланадиган бўлса, у ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатдан самара беради”⁵.

Бунинг учун тадқиқотчи олим ҳудуднинг ривожланишини таъминлашнинг замонавий йўллари таклиф этади: кластер усули, иқтисодиётни диверсификациялаш орқали рағбатлантириш; ҳудудлараро ички

⁵ Ефимов В.П. Пространственный потенциал – основа развития региона в качестве целостного социально-экономического комплекса: Автореф. Дис...канд. экон. Наук. М., 2006. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-177000.html>

алоқаларни кучайтириш ва ички бозорни йўл-транспорт инфратузилмаларини ишга тушириш орқали ривожлантириш, ички имкониятлардан ва маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда, ижтимоий меҳнат тақсимотини тўғри йўлга қўйиш; инвестицион дастакдан унумли фойдаланган ҳолда, инвестицион лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш усуллари.

Шунингдек, олим асосий урғуни ҳудуднинг инфраструктурасини комплекс ривожлантиришга, тизим ҳосил қиладиган тармоқларни қўллаб-қувватлашга ва ҳудуднинг ички ресурсларини (салоҳиятини) шу соҳага йўналтириш орқали у ерда истиқомат қиладиган аҳолининг иш билан бандлиги, даромад манбаи ошишини ва табақаланишнинг олдини олиниши мумкинлигига қаратади.

Яна бир қатор олимлардан А.А.Зиновева эса ҳудудларни кутбли ривожланишини таъкидлагани ҳолда, субъектив ва объектив омилларни келтириб ўтади. Биринчи омилга қўйидагиларни киритади: ҳудудларнинг табиий географик фарқланиши, иқтисодий ресурслар билан таъминланганлик, ҳудуднинг технологик жиҳати ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, ҳудуднинг иқтисодий жиҳатдан фарқланиши. Иккинчи омилга – институционал, инфратузилмавий ва ташкилий-функционал детерминантлар; ҳудуднинг анъана ва урф-одатлари; мавжуд бўлган йирик корпоратив тузилмаларни киритган.

Ҳудудда мавжуд бўлган масканлар (туман, шаҳар, шаҳар типигаги посёлкалар, овуллар. Изоҳ Ш.М) “марказ-марказдан узоқ бўлган маскан” ўртасидаги фарқланиш, яъни кутбланиш дея таҳлил қилишни ва кейинчалик эса улар ўртасидаги тофовутларнинг юқолиши оқибатида бир бутун иқтисодий макон сифатида қараш лозим эканлигини таъкидлайди⁶.

Ушбу соҳада олиб борилган тадқиқотлар ичида олим О.А.Бияков конструктив ёндошгани ҳолда, илмий-назарий ва илмий-услубий жиҳатдан масаланинг моҳиятини очиқ беришга ҳаракат қилган. Унинг тадқиқотида асосий эътибор жамиятда ривожланишнинг постиндустриал босқичида ишлаб чиқариш омиллари ўзининг маконли аҳамиятини юқотиб боради ва ҳудудий жиҳатдан бир-бири билан унчалик ҳам боғлиқ бўлмайди. Бу эса Й.Шумпетер⁷ томонидан айтиб ўтилган ишлаб чиқариш омилининг тўртинчи элементида кейинги ишлаб чиқаришнинг бешинчи мустақил элементини намоён эта бошлайди⁸.

О.А.Бияковнинг «маконий салоҳият» тушунчасини ривожлантирган олимлар О.Л.Тарана, Е.Н.Акерман, А.А.Михалчук ва А.Ю.Трифорова ўзларининг назарий тадқиқотларини кенг қўламда олиб бордилар. Улар томонидан маконий салоҳиятнинг иқтисодий маъноси иқтисодиёт фанининг анъанавий усулда, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий алгоритмларга

⁶ Зиновьева А.А. Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов // Проблемы современной экономики. 2011. № 4.

⁷ Й.А.Шумпетер. История экономического анализа. СПб.: Экономическая школа, 2004. 1666 с.

⁸ Бияков О.А. Региональные экономические пространство: измерение использования потенциала: Автореф. Дис.д-ра экон. Наук. Кемерово, 2005. – 42 с.

таянган ҳолда минтақани – квазидавлат ва/ёки квазифирма тарзида таҳлил этиш таклифини илгари сурушди.

Бунда салоҳият минтақа хўжалигининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришини таъминлайдиган шароит ҳамда минтақа рақобатбардошлигини халқаро меҳнат тақсимотида юқорига кўтарувчи геоиқтисодий субъект сифатида таҳлил этилади.

Макроиқтисодий жиҳатдан ҳудуднинг салоҳиятига баҳо берилганда кўпинча миллий иқтисодиёт билан бир хил бўлган параметрлар: ЯХМ (ялпи ҳудудий маҳсулот) динамикаси, товар ва хизматларни ишлаб чиқаришнинг тармоқлар бўйича тақсимоти, нарх, бандлик даражаси, инвестициялар ва х.к. Булар ҳудудий иқтисодий тизимнинг макроиқтисодий, яъни юқорида қайд этилган статистик кўрсаткичларнинг агрегатлашганлиги ва миллий иқтисодиётда ҳудуднинг тутган ўрнини қиёсий таҳлил қилиш имконини беради.

Микроиқтисодий даражада эса, одатда алоҳида олинган хўжалик юритувчи субъект (фирма), корхоналар ва уй хўжаликларининг иқтисодий фаолияти таҳлил этилади. Бу ерда ҳудуд квазикорхона сифатида кўрилиб, унинг ривожланиш салоҳияти шу ҳудудда фаолият олиб бораётган корхоналарнинг йиғиндиси билан белгиланади. Ушбу қарашларни давом эттириб, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини бозор инфратузилмаси билан ўзаро боғлаган ҳолда тасвирлаш мумкин.

Ушбу ўринда иқтисодий такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишда ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятидан максимал фойдаланиш, хусусан барча моддий ишлаб чиқариш, меҳнат ресурсларини жалб этишда инвестициялар оқими ва уни самарали йўналтириш бўйича мавжуд ҳолатнинг таҳлилин амалга оширамиз. Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар бир ҳудуднинг иқтисодий жиҳатдан тараққий этиши капитал ва меҳнат ресурсларининг салоҳиятига, ундан фойдаланиш даражасига боғлиқ.

Мамалакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бўйича эълон қилинган ҳисоботларда 2015 йилда иқтисодиётга йўналтирилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 15 миллиард 800 миллион АҚШ долларини ташкил этган. Жами инвестицияларнинг 3 миллиард 300 миллион доллардан зиёди ёки 21 фоиздан ортиғи хорижий инвестициялар бўлиб, шунинг 73 фоизи тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларидир. Инвестицияларнинг 67,1 фоизи янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга йўналтирилди. Бу эса 2015 йилда умумий қиймати 7 миллиард 400 миллион доллар бўлган 158 та йирик ишлаб чиқариш объекти қурилишини яқунлаш ва фойдаланишга топшириш имконини берди⁹.

Ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий тизимини акс эттирувчи расмда изоҳланганидек, иқтисодиётда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш (иқтисодий фазалар назарда тутилмоқда), глобаллашув шароитида корхона ва фирмаларнинг рақобатбардошлигини ошириш, товар ва

⁹ Каримов И.А. Бош мақсадимиз – иқтисодиётимизда олиб борилаётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2016.

хизматларнинг истеъмолчиларга керакли ҳажмда етиб боришини таъминлашда инвестициялар алоҳида ўрин тутаяди.

Маълумки, тасарруфдаги даромадлар миқдори кўпайиб бориши билан унинг таркибидаги истеъмол улуши камайиб, аксинча жамғарма улуши кўпайиб боради. Бу ҳолатни Дж.М.Кейнснинг “асосий психологик қонун”и билан қуйидагича изоҳлаш мумкин: “...бизнинг инсон табиатини яхши ўрганганимиз ва билишимиз, шунингдек инсонларнинг ўтмиш тажрибасини синчиклаб таҳлил қилиш асносида ишонишимиз лозим бўлган асосий психологик қонун шундан иборатки, кишилар даромадлари ўсиши билан ўз истеъмолларини оширишга мойилдирлар, аммо даромадлари ўсган даражада эмас”¹⁰.

Хулоса ўрнида таъкидлаш лозимки, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- индустриал даражаси суст ривожланган ҳудудларда, асосан бирламчи ва иккиламчи қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш;
- ҳудудларда юқори технологияларга асосланган ва инновацион лойиҳаларнинг амалга оширилиши жадаллаштириш;
- саноатнинг юқори технологияларга асосланган тармоқларини ривожлантиришда ишчи кучи сифати ва инженер-техник ходимларга бўлган талабни кучайтириш;
- юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқариш борасида чуқур изланишлар ва амалий ишларни фаоллаштириш;
- ишлаб чиқаришга янги ғоя ва технологияларни жорий этиш ва уни кенг тарқатишда молиялаштиришнинг турли усулларидадан фойдаланиш.

¹⁰ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1978.